

ХУДОЖНЄ СЛОВО МІЖ НЕНАВИСТЮ Й ЛЮБОВ'Ю: АСПЕКТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті крізь призму психологізму як оптики травмованої свідомості розглядається антропоцентричне заломлення художнього слова українських шістдесятників, яким довелося працювати в силовому полі ненависті й ціною власних прозрінь здобуватися на пріоритетне почуття любові, ґрунт для якої створювала й проза О. Гончара.

Ключові слова: психологізм, війна, любов, ненависть, тотальність, дегероїзація, героїзм повсякдення.

В статтє сквозь призму психологизма как оптики травмированного сознания рассматривается антропоцентрическое преломление художественного слова украинских шестидесятников, которым пришлось работать в силовом поле ненависти и ценой внутренних прозрений переходит на приоритетное чувство любви, почву для которой создавала и проза О. Гончара.

Ключевые слова: психологизм, война, любовь, ненависть, тотальность, дегероизация, героизм повседневности.

The paper deals with the anthropocentric reflection of the artistic word of Ukrainian writers of the 1960s through the prism of the psychology as the optics for the shocked consciousness. They had to work in the hatred field of force and by means of own insights to strive for the priority feeling of love, the grounds for which had been created by the prose of O. Honchar.

Key words: psychology, war, love, hatred, totality, de-heroization, everyday heroism.

Оскільки за умов побудови «розвинутого соціалізму» стиль життя перетворювався на культивований ідеологічний стиль, що повністю підпорядковував собі людину, психологія окремої індивідуальності, втрачаючи смисл самодостатності, розчинялася в колективному «реально несвідомому». Адже з мислення було вилучено такий суттєвий компонент, як здоровий критицизм, а тодішня проза у гірших своїх зразках була недолугим, всуціль сфальшованим відбиттям цього «стилю» розчинення Я людини у колективному. У прозі тоталітарного періоду з її деіндивідуалізацією, а отже, дегуманізацією, де культивувалися дистильовані ерзац-почуття з

проекцією на побудову «світлого майбутнього», «психологія» схематичного гатунку була наділена смыслом абстрактного загального. Тим часом психологізм як «універсальна, родова якість художньої творчості» визначає достовірність і переконливість мистецького слова, адже її предметом є «відображення внутрішньої єдності психологічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів <...>. Завдяки психологізму з'являється глибинна багатогранність художніх образів, переконливість реальних колізій, мотивів поведінки дійових осіб і правдивість діалектики людської душі. З цією властивістю пов'язані ідейно-художні пошуки й осягнення закономірностей розвитку життя, достоїнства, особливості того чи іншого творчого методу й стилю». У цьому формулюванні В. Фащенко чи не найбільше імпонує теза: «Це та властивість справжнього мистецтва, в якій істина постає як процес» [19, с. 57], де підкреслюється процесуальність досвіду людини.

Загалом генеза психологізму виводиться від середньовіччя, без якого не сформувалася б «художня новочасність»: подолавши античний антипсихологізм у мистецтві та літературі, середньовіччя заклало основи «неоціненого для майбутньої художньої культури психологічного аналізу» [10, с. 9], аби згодом перетворитися на художню систему «форм (типів) і засобів зображення та вираження людської психіки в літературі» [19, с. 57], де психіка постає інструментом пристосування людини до середовища.

«Колись я спитав одного мудреця – як намалювати життя з усіма його радощами і трагедіями? Намалюй розгорнуту книгу, почув я у відповідь, і там буде все: горе й радість, любов і ненависть» [22, с. 102] – така палітра почуттів окреслює параметри, в яких розгортається письменницький психологізм, віяло якого кожен автор розгортає відповідно до власного «градусу» сприйняття буття. Психологічні рефлексії викликають зазвичай ситуації дисонансів, яких у житті представників цього літературного покоління було більш ніж достатньо. Усвідомивши свою інакшість, шістдесятники вербалізували екзистенціальний і духовний досвід «дітей війни», чия свідомість увібрала в себе весь спектр складних почуттів: по-перше, в переломленні дорослих, зокрема, батьків (і особливо – через емоційно-терпеливий материнський світ: це добре ілюструють вірші В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, проза старших – Григорія Тютюнника, Б. Харчука, пізніше Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, В. Дрозда, М. Кравчука), по-друге, власного пережиття сирітства. Постійне відчуття тривоги, що в ньому тривало перебувала людина, позбавлена певності не тільки в майбутньому, а навіть певності вижити наступної миті, закарбовувалося на глибинних шарах психіки, формуючи з межової свідомості «злякану свідомість». Відчуття горя і втрат переживалося на двох рівнях: на загальному – як можливість втрати вітчизни, материзни, так і на особистому – втрати рідних, а також несправджених мрій, задумів, відібраних обставинами позитивних емоцій. Це неминуче призводило до відчуття тотальності всебічних аномалій.

Супровідний екзистенційний страх на генетичному рівні передавався дітям, визначаючи емоційну складову їхньої свідомості. Був витворений дитячий уявно-віртуальний світ, розділений навпіл радістю/горем, у якому формувався світ «дорослий», повноцінний, з усіма духовними атрибутами його онтологічної повноти. Опозиційність шістдесятників до «пафосно-героїчної стратегії советської мілітарної доктрини», дегероїзація пам'яті про війну, зміна морально-етичних акцентів і гендерної ідентифікації війни [9, с. 312-361] формувалася в лоні травмованої свідомості, яка потребувала певного етапу регенерації й демілітаризації свідомості. «Знедійснення дійсності» (В. Петров-Домонтович), що заповонило травмовану свідомість після другої світової війни, потрібно було очуттєвити «олюдненням» людини, культивуванням у ній нової, «реабілітованої» чуттєвості. Мусила зродитися нова парадигма себеоприЯвлення в світі. Адже психологія «війни» на війні та поза війною з її філософськими концептами випадку й неминучості, випадковості та необхідності, підкорення індивідуальної свободи волею необхідності, гіпердомінуванням екзистенціальних опозиційних пар любов-ненависть, любов-жах, життя-смерть, віра-фатум була настільки глибоко вкорінена у людську свідомість, що це відлунювало в літературі і другої половини 1950-х рр., і наступних 1960-х рр., коли в поезії шістдесятників визривала пересторога щодо немирного застосування атомної зброї (І. Драч, М. Вінграновський).

Свідомість війни (не мілітарна свідомість, а свідомість рядової людини, змушеної психологічно приймати в себе воєнну атмосферу) характеризується тим, що люди підкоряються не логіці життя, а якійсь «всепроймаючій анонімній силі», що перебуває *над* ними і є нездоланною – ця властивість була описана ще Л. Толстим у «Війні і мирі». Цілковита підпорядкованість та узгодженість дій, що набирає форми тотальності, вражає людину на підсвідомому рівні. «Їхню об'єктивно *поцейбічну*, природну силу можна розглядати як *потойбічну* за своєю суттю» [13, с. 26]. Тобто силовий простір війни витворює ірраціональну силу, непідвладну ані розумінню, ані приборканню, що апелює до прихованих людських порухів агресії, яка, за К. Лоренцем, відіграє незамінну роль у «великому концерті інстинктів», оскільки «більш ніж імовірно, що згубна агресивність, спадщина якої сидить у крові в нас, людей, є результатом внутрішньовидового відбору, що впливав на наших пращурів десятки тисяч років упродовж усього палеоліту» [14, с. 50, с. 49; див. також: 20], а також бажання підкорення/послуху – так само складової генетичної (біологічної) спадковості, як і агресія. Ці анонімні сили тотальності були міцно зафіксовані у підсвідомості, вони формували повоєнну художню свідомість українського письменника. Таку нібито надприродну силу, що її відчують люди під час війни, довелося опосередковано відчути й «дітям війни», які прийшли переінакшити світ тотальної залежності. Їхні старші побратими, недавні переможці другої світової, й самі вже замислювалися над новими антропологічними поворотами всесвітньої історії: «Давно вже вичерпано всі

моральні аргументи на користь миру – проти масового вбивства людей і тотального винищення культури, яке ми зємо війною. «Тверезі голови» в буржуазному світі говорять вже не про аморальність, злочинність, нелюдність війни, а про її «невигідність». Вбивство окремої людини і винищення цілих народів на війні тепер, в наш час, коштує значно дорожче, ніж в часи Олександра, Цезаря, Тамерлана, і – хто знає? – чи не буде остаточною ціною війни, для ведення якої розв'язано наймогутніші сили природи, загибель не тільки цивілізації, а й самого життя на нашій планеті?», – так окреслював в 1960-ті рр. проблему мілітаризації свідомості Л. Первомайський [15, с. 218]. Жодна пафосна риторика стосовно героїзму і великої місії радянського народу у визволенні Європи від фашизму не могла вже переписати тверезого розуміння самоцінності людського життя.

Війна породила ще й опозицію дискурсу Я-інший до «топографії чужого» (Б. Вальденфельс), коли вступає в дію диктат чужої сили – чужинця, і, відповідно, відбувається пережиття людиною цілої низки комплексів і психологічних проблем, пов'язаних із зіткненням *чужого*, ворожого, загарбницького. На рівні свідомості й підсвідомості відбулося архіконфліктне зіткнення двох психологій: психології завойовника, гвалтівника і психології захисника. Це надзвичайно важливий ментальний аспект: в одній площині зіткнулися потрясіння (світ, наповнений «чужими», теж стає чужим), вимушений екзистенційний аскетизм, загострене співчуття, особливо до світу материнського, відчуття втрати самоцінності життя, несправедливих тотальних утрат, неусвідомлена злість на несправедливо облаштований світ і власну долю – остання часто набирає статусу фатуму, сліпого випадку. Метапростір *Іншого* як *чужого* в системі тоталітарних відносин і «холодної війни» тривав і далі. Така «сутнісна безпритульність» (В. Табачковський) поствоєнної людини (винищено цілі села, поруйновано міста, сплюндровано землю) суттєво позначилася на соціокультурних тенденціях 1950-1960-х рр., змінюючи саму парадигму антропоцентризму. Тож деперсоналізований масовий героїзм другої світової війни, коли до безмежжя розсувалися психологічні кордони «розумного героїзму», мусив поступитися місцем індивідуалізованому негучному, глибоко екзистенційному *героїзмові повсякдення* в умовах рутинності, монотонності, , втоми, духовної анемії й водночас усвідомленої нової відповідальності за «відбудований світ». Цей новочасний героїзм із відповідною психологією часу диктував нове духовне надзавдання – будувати себе, свій дім, своє докільля на засадах гуманізму й моралі. Якщо екстремальні ситуації «видобувають» із людини незаний нею резерв внутрішніх сил і на інерції тривання цих надлюдських сил вона здатна витримати неймовірні навантаження воєнного часу, то стан стабільності як утриваленого повсякдення забарвлений роздумами про власну долю, співмірність у ній щасливого/трагічного, відчуттям проминальності життя, яке зависає між сподіваннями й незреалізованими надіями, – це досить непросте випробування сили духу на істинність людського Я, його вміння наповнити

своє існування глибоким змістом. Спонтанна стихія внутрішньої латентної агресії, культивованої впродовж тривалого часу, потребувала певного періоду «окультурення» свідомості. Тож „*Земне обличчя наново різьбити*” (С. Гординський, «Сонет», 1943 р.) означало різьбити нову свідомість, вільну од «вселенських холоднеч» і «смертельної ваготи» світу (В. Стус) у його межовій розчахнутості.

Українська література 1950-х рр., перебуваючи в шорах соцреалістичної ідеології, в передчутті майбутніх змін змушена була користуватися хіба мовою натяків і підтекстів, загалом триваючи на мелодраматичних реєстрах. Такий тайм-аут мав своє психологічне виправдання: душа українця, заціпеніла після жахів недавньої війни й апокаліптичного масштабу втрат, сталінських репресій, важкої відбудови з вичерпаністю моральних сил і апатичністю (попри зовнішній пафос, що тримався на психологічному автоматизмі «потреби» й обов'язку), відтак перелому в масовій свідомості після викриття культу Сталіна, мусила підготуватися до сприйняття нової світоглядної правди (перебудова усталених ментальних домінант – завжди катаклізм для людської свідомості). Йдеться про той рівень психіки, що в психології називається *станом емоційної готовності особистості до змін*. Адже психологічні стани людини розглядаються через призму вияву «суперечливості зміни та сталості з акцентом на глибинний пласт суперечностей між мірою готовності особистості до психічних новоутворень і рівнем вияву емоційного потенціалу особистості як можливістю їх пережити – як рух до внутрішньої гармонії [120, с.190]. Безперечно, відчуття переможця є надзвичайно сильним почуттям, але на попелищах людських життів і надій воно зреалізовується одним ейфорійним вихлюпом, а далі переходить у реальність буття як фактор, що спричиняє до мобілізації сил на виживання в умовах емоційної вичерпаності й ментального виснаження. Тож потрібен був реабілітаційний час на психологічну реанімацію «актуального Я» (К. Горні), регенерацію клітин «живого життя» з його емоційним багатобарв'ям. Якщо до цього додати ще роки відбудови з їхніми злигоднями, аскетичним способом життя, постійною відмовою собі в усьому – від матеріального до психологічного, коли домінувало лише почуття потреби й відповідальності за долю дітей і хліб на столі, стає зрозумілою психотерапевтична місія літератури того періоду, яку вона сама відчувала інтуїтивно. Перебування людської психіки в таких жорстких лещатах тривалий час неминуче позначалося на сприйнятті довколишнього, формуванні образу світу, особливо на відчутті його «несподіваної ворожості»: виявляється, життя в будь-який момент може обернутися іншим, чорним боком, показавши своє диявольське обличчя.

За таких умов необхідно було заново відкрити «окрему людину» (В. Гомбрович). Однак перед тим антропоцентричним відкриттям мала право на існування регенеративна терапія, яка могла здійснюватися через штучну, часом ейфорійну романтизацію – інакше відчуття того світлого, прекрасного, що є в людському житті, доходило до людської душі неповні: воно

розбивалося об пришикнулу пам'ять, яка мимоволі затримувала в своїх психологічних кліше глибинні сліди тотальної руйнації і втрат. Потрібна була надмірна доза романтизованої краси, масована психологічна ін'єкція романтизму, ідеалізації, аби віджити травмовані людські душі, які тривалий час жили інстинктами відпірної агресії й інстинктами самозбереження та виживання за будь-яких умов: цей гіперпотік оштученої «краси» здатний був знести, як сміття, психологічні завали ненависті, страху, тривоги, гіркоти, болю, розчарувань, що осідали енергетичними згустками невисловлених образ на долю. Адже особистість як суб'єкт проходить шлях «від образи і гніву як реакції на відсутність любові і до себе, і в собі, й на важкість її віднайдення – до болю і суму, від цього до спокутування, потім – прощення і любові, прийняття цього шляху, шляху від розуму до серця...» [12, с.194].

Травмована психіка мала ввійти в свої береги – і здійснити цю психотерапевтичну місію належало художній літературі. Душа мусила настоятися на медах Малишкового співучого слова й Сосюриних голубих світанках, увібрати в себе троянди й виноград М. Рильського й оспівати волошкову синь мирних полів, завітчати себе калиновим намистом – мав відбутися процес *розніміння душі*, їх розмикання в «красиве і корисне». Тому важко не погодитися з В. Дончиком, котрий, завваживши появу в тодішній українській прозі «концептуального», «принципового» ліризму, акцентує увагу на спостереженні Л. Новиченка стосовно того, що за певних обставин лірична проза набувала значення «протиотрути» від будь-яких «нормативних, нівеляторських тенденцій чи явищ ділової «раціоналістичності»...» [5, с.282]. Такий етап, що мав не тільки ідеологічні, а й психологічні причини, давав читачеві час на психологічне розвантаження, своєрідну регенерацію душі, здобуття психічної рівноваги, своїми, часто гіперзусиллями та соцреалістичними надмірностями формуючи в надрах самої літератури закономірний спротив та інерцію самозаперечення, з яких завжди зроджується нове, продуктивне світовідчуття. Тому до літератури передшістдесятництва треба підходити не тільки з високою міркою естетичних критеріїв, а й оцінювати її з гуманістичного погляду людської психології та розглядати тодішню психологічну вмотивованість художньо-стильових тенденцій тогочасного письменства, виходячи поза межі власне художньо-стильової еволюції. Інакше – з висоти сьогоденного розуміння (особливо у випадку безкомпромісності психоаналізу, методика якого базується на негативі людських комплексів) наражаємося на небезпеку оцінювати літературу у відриві од реального психологічного людського буттєвого плину, яке має свої природні закони змертвіння/відродження, власну траєкторію відновлення в людині людського. Тому не втрачає актуальності спроба В. Фащенко дослідити саме *психологічний вимір літератури* («Етюди про психологізм літератури»). Зафіксований ним антропоцентричний поворот української поезії й прози утверджував розгортання художньо-антропологічної парадигми в її соціально-

філософській градації та ієрархії: *людина як індивід, індивідуальність, особистість* – ці іпостасі людини проектується дослідником на екран *характеру*.

На території, окресленій втратами, митці ще довго мислили полярними категоріями, «відстояними» в огні війни, коли любов ішла в «парі з ненавистю» (В. Дончик) – вони мали свої максимальні реєстри, полярні максими, які саме через цю діахромність несли подвійне емоційне навантаження. Світ, розділений навпіл любов'ю й ненавистю (див. назву книжки Д. Павличка «Любов і ненависть», 1953 р., а також постійно акцентовану антитезність цих понять у поезії В. Симоненка («...*Я хотів би, / як ти, любити, / Ненавидіть, як ти, / уміть*»; «*Душа горить. Палає лютий розум. / І ненависть регоче на вітрах*»; «*І обнявся сміх з журбою, / ненависть – з любов'ю...*», «*Із ран моїх бере твоє коріння / Для боротьби і ненависті сил*» [17, с. 32, 52, 164, 126]), М. Вінграновського, І. Драча, Ліни Костенко), окіл, поділений на чорно-біле «...*У дні важкі серця наші палили, / Любов і зненависть будили у душі*» [17, с. 100]; чорно-білий світ як максими полюсних почуттів – це те контрастне тло, яке визначало повоєнні роки, емоційно виснажувало душу, емоційно обезкровлювало її. Тотальність горя спонукала до співпереживання в його естетизованій площині. «*У жіночому лютому горі / Захлинається наша любов*» [18, с. 95] – такими переконливими словами відтворив своє почуття В. Симоненко, чия психологічна палітра особливо багата на емоційно полярні почуття. Навіть у такому найсокровеннішому та найніжнішому людському почутті, як кохання, М. Вінграновський постійно «грає» на струнах максималізму, розпинаючи свою душу між найвищим летом любові-кохання та ненависті-кохання, що, власне, є для нього нормальним вираженням свого провідчування вічно загадкової жіночої натури. Ці почуття-максими як вияви крайньої почуттєвості дуже прикметні в творчості цього поета – вони вказують як на природу його світовідчуття, так і на спосіб світопроживання в час зміни психологічних домінант.

Очевидно, слід було пережити весь той шал гніву й обурення, перш ніж з-під пера з'являться слова: «*Щось нове у серці забриніло, / Мов сп'янило запахом суцвіт'я, / Будить думку і бадьорить тіло, / Але що – не можу зрозуміть...*» [17, с.141]. «Любов і ненависть» – ця заявлена молодим Павличком тема (як своєрідна поетична формула розчахнутості людської свідомості) взагалі є темою/формулою трохи старшого, фронтового покоління, яке, за влучним висловом М. Шолохова, любов плекало в серці, а ненависть носило на кінчиках багнетів – під таким кутом зору звертав увагу на це біполярне психологічне явище В. Дончик. І виправдовував такий чорно-білий погляд на світ: авторові «Любові і ненависті» судилося стати природним, щасливим містком між двома суміжними поетичними поколіннями, крім того, цю тему йому диктувало нелегке дитинство [6, с. 135-236]. Зрештою художня свідомість таки осяється поетичним прозрінням М. Вінграновського: «*Як мало ненавидіти й любити! / І як багато*

жити, щоб тільки жити» [2, с. 76]. Лише «привласнюючи» любов, якій «завжди є місце, людина як суб'єкт позбавляється страху болю...» [12, с. 194]. Проте цей процес виходу з «екзистенційної фрустрації» (В. Франк), відродження людини з болю як свого «реального Я» (К. Горні) відбувається поступово, адже існує певний емоційний потенціал особистості, який психологи трактують як «арсенал модальностей, діапазон інтенсивності, тривалості, глибини емоційних переживань, які можуть бути явлені собі й світу» [12, с. 188]. Тож перехід від опозиційної моделі *любов/ненависть* до полігамного спектру емоційного освоєння світу як відкритої мінливої субстанції потребував своєрідного когнітивного оптимізму, культивованого зокрема й художнім словом. Певним містком між закритою/відкритою суб'єктністю стала, зокрема, проза, що розвивалася в річищі догм соцреалізму, однак була наділена неабиякою дозою художнього психологізму, ліризму і в кращих своїх зразках засвідчувала проникнення в сферу відкритої суб'єктності (окремі твори О. Довженка, Ірини Вільде, М. Стельмаха, Григорія Тютюнника, Л. Первомайського, І. Сенченка, І. Чендея, В. Земляка, О. Гончара та ін.). Зокрема, художнім пошукам шістдесятників передувала (а часом ці процеси відбувалися паралельно) психологічна аналітика Л. Первомайського (новелістика, роман «Дикий мед»), розвиваючи «психологічний нерв» тогочасної літератури й наснажуючи її пошуком відповідного інструментарію художнього пізнання людини, нових виражальних засобів.

На шляху психологічної реабілітації та повернення людині її «земного обличчя» бачиться прикметною, зокрема, поява після низки творів на воєнну тематику роману в новелах Олеса Гончара «Тронка» (1963) з його вигойною ідеалізованістю – як крайньою межею й протиотрутою пережитій недавно ненависті до ворожого світу. Йдеться про психологічний вимір ситуації, процес реанімації знечуленої поствоєнної й постсталінської масової свідомості. Якщо скористатися характеристикою ситуації як вищого рівня «єдності динамізму середовища й людських пристрастей» [11, с. 27], можна резюмувати, що на зміну тривалій *трагічній ситуації*, відтак *ситуації драматичній* та *ситуації заклопотаності* мала прийти – бодай віртуально, через літературу – *лірична ситуація* (за класифікацією українського психолога В. Роменця), яка «губить будь-яку дійовість, компенсує неможливість учинку суб'єктивним драматизмом емоцій і свідчить про певний стан завершеності у відношенні між індивідом і світом» [11, с. 29]. Таким було психологічне підложжя тієї літератури, яка передувала літературі відкритої суб'єктності українських шістдесятників. Подібна романтизовано-лірична, з чуттєвими «красивостями» протиотрута (а зранена душа не відразу відчуває надмір позитивно зарядженої емоційності) заповнювала спустошеність душі, роздвоєної між ненавистю та любов'ю. Романтизація краси (бо війна з її «нежіночим» обличчям запеклася в пам'яті всіма можливими складовими естетики натуралізму) мусила входити в реальне життя значною мірою через літературу – адже інша атрибутика «красивого

життя» була матеріально недоступною звичайним радянським людям – із певними надуживаннями, стильовими «перехльостами»: тільки так вона могла подолати знечуленість людського серця. «Тронці» (як і, зокрема, поезії А. Малишка чи М. Рильського, В. Мисика чи І. Муратова) довелося коронувати ідеалізовану красу, зведену в одну площину з людським добром як неспростовною силою креативу задля реанімації травмованої свідомості.

Надмірна романтизація звичайних людських якостей життя, пафосні художні надмірності-перевитрати створювали середовище, в якому розпадалася отруйна ненависть, ставав на силі культ любові людини до світу й до самої себе. Такі художньо-психологічні ін'єкції (щось на зразок мультивітамінів для травмованої психіки) відбувалися досить форсовано, гіперболізовано, а отже, здобулися на характеристику штучних. Одухотвореність трудових буднів, опоетизована краса звичайних людських стосунків, внутрішня краса людини – те, що О. Гончар ніс у народ і за що дістав нині характеристику апологета соцреалізму, насправді було не тільки даниною тогочасній ідеології, а й інтуїтивним відчуттям письменницької місії як своєрідного цілительства людських душ, відповіддю на соціальний запит масової свідомості. І з погляду соціальної психології така проза була цілком умотивована й відігравала також певну позитивну роль. Адже те, що маркується лише апологетикою соцреалізму, насправді виходить за межі власне ідеології й сягає законів психології, які не спростовуються жодними ідеологіями. Саме такої корекції з погляду сьогоденного розуміння ідеологічних та етико-естетичних домінант мало би зазнати наступне спостереження: «Виховання почуттів, виховання нової людини і гармонійної особистості – ці поняття, коли говоримо про Гончара, уявляються досить конкретно і зримо (тут ключове слово – *уявляються* як певне зусилля читача «відчитати» прозу відповідно до «потрібного напрямку» мислення – *Л.Т.*), в цілком реальному вираженні. Можна з певністю твердити, що не одне покоління радянських людей, і насамперед на Україні, духовно формувалося, зазнаючи на собі (і це абсолютно так! – *Л.Т.*) безперечний вплив «художньої педагогіки» Гончара», його «системи цінностей», його високоморального і романтичного світосприймання» [6, с. 204]. Такий кут зору, вводячи в літературознавче поле інші домени людського буття, дає інший ракурс, що забезпечує різнобічний погляд на доцільність того чи того художнього явища, його вмотивованості, соціального запиту тощо. Прикметно: О. Гончар звертається до жанру роману в новелах, де з фрагментарного, маргінального має постати *цілісність*, цілісно структуроване художнє полотно як цілісність людської свідомості: цьому творові належало, зокрема, зібрати воєдино недавно ще фрагментований світ людської душі, розщеплений між суперечливими, трагічно зболеними відчуттями, й „попрацювати” на користь цілісності людської душі. Жанрова своєрідність і персонажна панорама «Тронки» – це апелювання до різних верств народу, різних його фахових і вікових груп: чим ширший спектр художньої апеляції – тим більше дзеркало, що в ньому читачі бачать своє, хай і значно поліпшене, відображення.

Безперечно, творчість шістдесятників визрівала в лоні постсталінського соцреалізму, але є підстави окремі твори цього періоду розглядати як тексти-шифри з подвійним дном, своєрідним іномовленням, у яких «дуже завуальовано, часом непізнавано-перевернуто, дзеркально, в якійсь зворотній, зміщеній чи спотвореній перспективі відбивався реальний психологічний досвід, сподівання, тривоги, страхи, події, розрахунки, переживання тощо» [1, с. 136] людини, яка починала поступово прозрівати. В поезії українського шістдесятництва мусив відбутися перехід від страждання й співстраждання (закоріненого в підсвідомості середньовічною естетичною традицією) – як вибуховою реакцією на апокаліптичне пережиття війни, що дорівнювало, фактично, первісному жахові, до гармонізації внутрішнього світу, внутрішнього успокоєння. Чи не тому в «Диптиху про спокій» І. Драча так емоційно прозвучали рядки: *«Пекельні ночі стогнуть за плечима/Та гуркотять зірок маховики, [...] Тільки б краплю тиші/У шихту серця всипати, хоча б/Нурти впокоїти, захекані та хижі!/Хоча б вулкан на хвиличку ослаб!/бо ж серце догоряє, чадно-чорне/І нищиться мажором все мінорне... Тож колінкую з впертістю жорсткою/Візьми мене до себе, мудрий спокою!»* [7, с. 34]. Ця траєкторія трагізму, що розрізняє співстраждання й співпереживання, дозволяла змістити кут бачення самих себе: від неусвідомленого, спонтанного поринути в пережиття, яке поглинає людину повністю; людська психіка мала наче споглядати саму себе, відсторонившись від пережитого. Водночас психологізм шістдесятників розвивався в річищі загальносвітових тенденцій, актуалізуючи такі перевірені й потенційно невичерпні прийоми інтенсифікації психологізму, як внутрішні монологи, невласне пряме мовлення, діалоги, вкраплення «потoku свідомості» тощо, спроектовані на оновлену тематику й проблематику.

Антропологічний поворот української літератури у його гуманістичному вияві активно зафіксувала й тодішня опозиційна критика. «Центральне місце в літературі займає по праву людина, її діяльність і внутрішнє життя – те, що складає душу сучасності», – наголошував Є. Сверстюк у статті «Психологізм нашої прози», яку можна назвати авторським програмним баченням розвитку тодішньої прози. – Однак старий стиль міцно вкоренився і ще залишився в силі. Він вперто продовжує відтісняти внутрішнє життя сучасника за допомогою зовнішньої описовості – поведінки, обставин, ситуацій тощо. Способів уникнення найважливого – вивчення і змалювання людини – багато: підміна конфлікту характеристик конфліктом думок чи епізодичних ситуацій, підміна внутрішніх монологів відповідно націленими міркуваннями автора, заміна характерологічного діалогу зовнішньо-динамічним, підміна мотивації і тонкого зовнішнього вираження складних душевних рухів реєстрацією зовнішніх рухів з більш чи менш узагальненим поясненням їх. Вже не будемо говорити про тенденцію просто уникати найістотніших конфліктів і безпосередніх спостережень за героями і легко давати підсумок того, чого читач не бачив, та й сам автор не

уявляє...». І далі: «В основному всі прийоми творення образу використовуються – тут нічого не скажеш – але це лише прийоми, які можна адекватно використати тільки при наявності точних і багатих спостережень, тонкого слуху до найпотаємніших звуків душі героя і, головне, – при наявності *власного відкриття людини і ключа до її розуміння...* (курсив мій – Л.Т.)» [16, с. 158]. При цьому критик наголошує, що в літературі художнє відкриття індивідуальності і типу ціниться приблизно так, як у науці відкриття закономірностей природи», адже письменник-психолог дає читачеві «ключ до розуміння людей і різних явищ життя, а це важить незрівнянно більше, ніж найкраще описування цих явищ» [16, с. 141].

Період утвердження нової якості психологізму, що припадає на початок 1960-х рр., хоч і викликав в апологетів відстоюючої реалістичності застереження щодо апеляції молодих авторів до психоаналізу, зокрема, до вчення З. Фрейда з його «відкриттям» підсвідомості ірраціонального начала в людині [4, с. 18], все ж давав підстави для офіційного визнання з трибуни письменницького з'їзду: «Не втрачаючи соціальності, не зрікаючись того кращого, що вже набуто, залишаючись надзвичайно чулою до поетичності, до краси життя, література сьогочасна посилює також аналітичне дослідження людини, намагаючись сягнути в найглибші надра психіки в тайники душі, де зароджуються циклони почуттів, де бере собі початок добро, а може зароджуватись і зло» [4, с. 14]. Проте це визнання не убезпечило молодих прозаїків від суворих закидів: «Слушно зауважує критика, що згущений, деколи аж манірний психологізм нашої молоді прози часом виявляється психологізмом тільки описовим, реєструючим, бачимо іноді тільки гру в «помічання», зафіксовані окремі стадії думки там, де автор мав би простежити її природний розвиток, боріння мислі, де хотілось би людину розгледіти не самозамкнуто, в мікросвіті своїх почуттів, але і в множині її зв'язків із середовищем, із суспільством» [4, с. 20].

Звертання офіційної думки до звинувачень у «силуваному психологізмі», «удаваній багатозначності», «манірному підтексті» й апеляція в цьому контексті до Гемінгвея як об'єкта наслідування фактично заперечували спроби молодих, котрі вдавалися до де(ре)конструкції психологічної структурованості художнього образу, намагаючись не тільки подолати описовість та ілюстративність своїх попередників, а й внести нові акценти в психологічні колізії, надати прозі психологічної стереоскопічності в інтер'єрі звичайних буднів. Це був ще й захисний прийом від тяжіння над людиною тоталітарного суспільства, досить агресивного в своїй суті – попри декларований з трибун гуманізм. Людина, звільнена від облудних пут «творця історії» в її тоталітарному «обличчі», від фальшивого твердження, нібито вона й справді здатна «впливати на сьогоднішнє» (у той час, коли частина митців після короткої «хрущовської відлиги» відбувала свої «університети» у тюрмах і на засланнях, а численні листи-звернення української інтелігенції до влади залишалися проігнорованими), вчилася дивлятися сама в себе – через оптику художнього письма – без ідеологічної

машкари й повинності «множества зв'язків із середовищем», яке нівелює людину, «заганяючи» особливості її психічної вдачі у підсвідомість. Тож нова психологічна аналітика мусила вдаватися не тільки до спостережень, обсервації, а й до своєрідної психологічної археології.

Проза шістдесятників стає не просто окремою «психологічною реальністю» (М. Євшан) – вона претендує на перетікання в психологічну реальність самого буття, оскільки молоді митці намагалися подолати ту «пропасть» між твором мистецтва і дійсністю, яка утворювалася з утіленням творчого задуму у текст, а точніше, роз'єднуючу безодню, яка «стає поміж чоловіком і його мрією» та з чого він хоче зробити «міст поміж теперішньою і будучою хвилею». «Цементом», яким творець «намагається їх з'єднати, – є *чуття*» [8, с. 21], що наснажує ліризм, потужний струмінь якого не тільки естетизував, а й психологічно реанімував тодішню літературу. Відчуваючи, що психологізм не конче має впливати з ліризму «як виду пафосності», Н. Шумило звертає увагу на існування в ліричній прозі перехідного періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. жанрового різновиду *психологізму інтелектуального*, коли «внутрішнє життя ліричного оповідача у всіх його проявах осягається не лише чуттям, а й допитливою думкою, яка шукає загальних законів буття» [21, с. 265]. Таким інтелектуальним психологізмом насамперед була перейнята проза Ю. Щербака (напр., збірка оповідань «Маленька футбольна команда», що має жанрове визначення «Ораторія для голосу й дитячого хору»).

На противагу всепоглинаючій псевдоепічності у формах суспільно-соціального життя (репрезентованій, за М. Кодаком, романтичним ліро-епосом) шістдесятництво вибухнуло таким індивідуалізованим жанром, як новелістика, де немає місця колективному, знеособленому: і саме завдяки цьому кожне окреме життя наділялося сенсом незалежно від того колективу/соціуму, якому воно нібито належало. Адже попри весь тиск і пригнічення розумової діяльності неодмінно вступають у дію ті «актуал-генетичні явища» (М. Мамардашвілі), які визначають як рівень свідомості покоління, так і рівень індивідуалізованої свідомості також. Тим часом сама ця гіперболізована псевдоепічністю конкретна реальність витіснила на певний (перехідний) час епічність у її апробованих художніх формах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агеєва В. П. Апологія модерну: обрис ХХ віку: статті та есе / Віра Агеєва. – К.: Грані-Т, 2011. – 408 с. – (Серія «*Lt profundis*»).
2. Вінграновський М. С. Вибрані твори: у 3-х т. / Микола Вінграновський. – Тернопіль: Богдан, 2004. – (Серія «*Маєстат слова*».) – 2004. – 400 с.
3. Гомбрович В. Щоденник: У 3 т. / Вітольд Гомбрович; пер. з пол. Р. Харчук. – К.: Основи, 1999. – 413 с.
4. Гончар О. Т. Українська радянська література напередодні великого п'ятидесятиріччя: [Доповідь гол. правл. Спілки письменників УРСР

- О. Т. Гончара на V з'їзді письменників УРСР] / Олесь Гончар // Вітчизна. – 1967. – № 2. – С. 10–38.
5. Дончик В. Г. Грані сучасної прози: літературно-критичний нарис / В. Г. Дончик. – К.: Рад. письменник, 1970. – 323 с.
6. Дончик В. Г. Ім'я / Віталій Дончик // Творчий світ письменника. Літературно-критичні матеріали про творчість українських радянських письменників / [упоряд., вст. ст. і прим. М. Наєнка]. – К.: Рад. школа, 1982. – С. 135–236.
7. Драч І. Ф. Протуберанці серця: [поезії] / Іван Драч. – К.: Молодь, 1965. – 143 с.
8. Євшан М. Й. Суспільний і артистичний елемент у творчості // Критика. Літературознавство. Естетика / Микола Євшан; упоряд., передм. та прим. Н. Шумило. – К.: Основи, 1998. – С. 18–25.
9. Захарчук І. В. Досвід війни в художній свідомості українських шістдесятників // Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) / І. В. Захарчук – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 312–361.
10. Ігнатенко М. А. Генезис сучасного художнього мислення / М. А. Ігнатенко. – К.: Наук. думка, 1989. – 286 с.
11. Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 988 с.
12. Кириленко Т. С. Чуттєво-емоційні виміри вчинковості / Т. С. Кириленко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – С. 176–196.
13. Кізіма В. В. Причинна та метапричинна раціональності: необхідність синтезу / В. В. Кізіма // Філософ. думка. – 2005. – № 3. – С. 18–41.
14. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / Конрад Лоренц; пер. с нем. – М.: Прогресс; Универс, 1994. – 272 с.
15. Первомайський Л. С. Творчий будень. Статті, спомини, замітки / Леонід Первомайський. – К.: Рад. письменник, 1967. – 369 с.
16. Сверстюк Є. О. Психологізм нашої прози / Євген Сверстюк // Вітчизна. – 1962. – № 1. – С. 140–161.
17. Симоненко В. А. Лебеді материнства: [поезія, проза] / Василь Симоненко; вст. ст. О. Гончара. – К.: Молодь, 1981. – 344 с.
18. Симоненко В. А. Вибрані твори / Василь Симоненко; упоряд. А. Ткаченко, Д. Ткаченко. – К.: Смолоскип, 2010. – 850 с. – (Серія «Шістдесятники»).
19. Фащенко В. В. У глибинах людського буття. Літературознавчі студії / В. В. Фащенко; упоряд. М. М. Фащенко, В. Г. Полтавчука, вст. ст. В. Г. Полтавчука. – Одеса: Маяк, 2005. – 640 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
20. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М.: Республика, 1994. – 447 с.

21.Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності / Наталія Шумило. – К.: Задруга, 2003. – 353 с.

22.Щербак Ю. М. Маленька футбольна команда: [оповідання] / Юрій Щербак. – К.: Рад. письменник, 1973. – 143 с.